

प्रकरण - ४ थे

आनंदवनभुवन - एक चिकित्सक विचार

काव्यपरिचय :

समर्थ रामदासांनी दासबोधापासून स्फुट प्रकरणांपर्यंत विविध विषयांवर विविध प्रकारच्या रचना केल्या आहेत. त्या सर्व लेखनामागील उद्देश निरनिराळे आहेत. परंतु काही साहित्यामधून आपल्या भोवतालच्या समाजातील समस्यांचे दर्शन समर्थानी घडवले आहे. आपण ज्या समाजात वाटलो, घडलो त्या समाजाचे ऋण फेडण्यासाठी आपण काहीतरी केले पाहिजे ही जाणीव या समाजाभिमुख लेखनातून दिसून येते. समर्थाना सामाजिक समस्यांचे निराकरण कसून समाजाला स्थैर्य प्राप्त कसून द्यायचे होते. त्यासाठी राजकीय व धार्मिक क्षेत्रात स्थिरता आल्याशिवाय विस्कळित समाजाची घडी बसणार नाही हे त्यांना माहित होते. यावनी सत्तेमुळे राजकीय क्षेत्र जुलमी आणि बेजुद्धगद्दीप्रमाणे झाले होते. देवगिरीचे राज्य ऋट झाल्यानंतर १४ व्या शतकापासून देशावर इस्लामी राजवट सुरु झाली. इस्लामी राजसत्तेने धार्मिक क्षेत्रावर हल्ला चढवला. देवालये, मूर्ती फोडल्या, मठ, मंदिरे, उध्वस्त केली, तीर्थस्थाने ऋट केली. स्त्रियांवर अत्याचार केले. पूजा-अर्चा, तीर्थाटन, धार्मिक सण-उत्सव यांना बंदी घातली. त्यामुळे जनता मानसिकदृष्ट्या दुर्बल झाली. त्यातच नैसर्गिक आपत्तीमुळे शारीरिक दृष्ट्याही जनतेचे उच्चिकरण झाले. समर्थ आपल्या "परचक्रनिष्पणात " याचा उल्लेख करताना म्हणतात -

" पदार्थ मात्र तितुका गेला ।
 नुस्तता देशची उरला ।
 येणे करता बहूताला ।
 कष्ट जाले ॥ "

परकीय यावनी सत्तेचे आक्रमण त्यामुळे श्रमश्रीत झालेला, दुर्बल, पराधीन, विस्कळित असा समाज. या समाजामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे. लोकांना श्रममुक्त करून धर्माला उर्जितावस्था आणली पाहिजे. त्यासाठी राजकीय संघर्ष आवश्यक आहे, आणि राजनेतृत्वाची गरज आहे असे त्यांना वाटत होते आणि शिवाजीराजांच्या रूपाने असे खंबीर नेतृत्व देशाला मिळाले. समर्थांची शिवरायांशी प्रथम भेट होऊन स्वराज्य स्थापनेच्या महत्त्वपूर्ण कार्याला समर्थांचे आशीर्वाद लाभले. प्रसंगी समर्थांचे मार्गदर्शनही त्यांना लाभले. शिवरायांचे गुप्तहेर खाते सबल करण्यास समर्थशिक्षणांचा उपयोग होई. शिवराय आश्रयाहून निसटले आणि रामदासी वेषातच महाराष्ट्रात आले, हे सर्व-ज्ञात आहेच. शिवरायांच्या या राजकीय कार्याला समर्थांचा खंबीर पाठिंबा होता. त्यामुळे सामाजिक आणि राजकीय सुधारणेचे विचार समर्थांच्या मनात घोळत होते यात शंकाच उरत नाही. त्यामुळे त्यांचे " आनंदवनभुवन " हे स्फुट प्रकरण पाहता त्यात अध्यात्मिक परिभाषेत राजकीय विचार समर्थांनी बोलून दाखवले आहेत असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

श्री. शं. दा. पेंडसे आपल्या " राजगुरु समर्थ रामदास " यात म्हणतात -

" आनंदवनभुवनाच्या गाभ्यात व्यक्त झालेल्या भावना

कोणा शत्रूच्या एकदम लक्षात येऊ नयेत म्हणून या स्तोत्राचा आरंभ आपि अंत वैराग्याने केला आहे. परिस्थिती पालटण्याचे काही उपाय सुरक्षितपणे सांगण्याकरता समर्थानी ते अध्यात्माच्या, भक्तीच्या आणि वैराग्याच्या संपुटात सांगितलेले त्यांच्या वाङ्मयात आढळतात. शक्तीचे महत्त्व सांगणा-या स्तोत्राला त्यांनी " अध्यात्मसार " असे नांव दिले आहे. त्यामुळे वरवर पाहता त्यांचे वाङ्मय केवळ अध्यात्मिक भक्तीप्रधान आणि वैराग्यपर आहे असे वाटावे. या वैराग्याच्या राखेखाली कोणते अंगार पेटलेले आहेत ते वरवर पाहणा-यांच्या लक्षात येऊ नये म्हणून समर्थानी सर्वत्र हीच योजना केली आहे, आणि आपला उपदेश प्रपंच व परमार्थ, अस्त्र आणि परस्त्र अशा दोघांना उपयुक्त होईल असा सांगितला आहे. " ? " आनंदवनभुवन " म्हणजे स्वातंत्र्याचे स्फूर्तीकाव्यच वाटते. समर्थाना पडलेले ते भविष्यकालीन स्वप्न आहे. सत्यावर आधारित असे ते स्वप्न आहे. -

" आनंदवनभुवन " या स्फुटकाव्याचा समर्थाना अभिप्रेत असलेला अर्थ " रामराज्य " असाच असलेला दिसतो. सुखी समृद्ध, आत्मिक भुन्नतीसाठी प्रयत्नशील असा समाज म्हणजेच "आनंदवनभुवन" असे त्यांना वाटले आहे. शिवसमर्थाच्या अखंड प्रयत्नातून त्यांचे हे आनंदवनभुवनाचे स्वप्न आकाराला येईल, इतपत अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली होती. त्यासाठी तत्कालीन सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेऊ.

सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिती :

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून चातुर्वर्ण्य समाज व्यवस्था होती. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार प्रमुख वर्ग अस्तित्वात होते. ब्राम्हणाचे कर्तव्य विद्यादान आणि पौरोहित्य करणे, राजदरबारी राजाला मार्गदर्शन करणे. उदाहरणार्थ: चाणक्य, बिरबल. तर प्राचीन काळी महाभारतातील द्रोणाचार्य, कृपाचार्य, इत्यादी. वैश्याने थोडीफार शेती आणि व्यापार करणे, क्षत्रियाने समाजाचे रक्षण करणे आणि शूद्राने या तीनही वरिष्ठ वर्णांची सेवा करणे अशी त्यांची समाजकर्तव्ये होती. शूद्र या चतुर्थ वर्गाला समाजात अपमान, अवहेलना, अत्याचार सहन करावे लागत. या चार वर्गांपैकी ब्राम्हण आणि क्षत्रिय हे दोन वर्ग स्थानश्रद्ध, कर्मश्रद्धे झाले होते. हे समाजाचे दोन मुख्य आधारस्तंभ होते. तेच कोसळल्यामुळे सारी समाजव्यवस्थाच टासळली होती. या दोन वर्गांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्याचे कार्य समर्थानी स्वीकारले होते. "आनंदवनभुवन " हे काव्य या प्रबोधनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. क्षात्रधर्माला प्रोत्साहन देऊन परकीय आक्रमणांपासून समाजाचे संरक्षण झाले की सगळीकडे आनंदी-आनंद नादेल असे त्यांना वाटते. समर्थींच्या वाङ्.मयातून सामाजिक परिस्थितीचे बारकावे दिसून येतात. त्याठिकाणी त्यांची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती दिसून येते. शं. दा. पेंडसे म्हणतात त्याप्रमाणे - " समकालीन इतिहास आणि समकालीन वाङ्.मय यांची फारकत करता येत नाही. वाङ्.मयाकडे दुर्लक्ष्य करून किंवा त्याचे सूक्ष्म परिशिलन न करता लिहीलेला इतिहास रकांगी व कित्येकवेळा चुकीचा होतो. " २ त्यामुळे तत्कालीन समाजस्थिती आणि त्यातून निर्माण होणारे वाङ्.मय ही त्याकाळाची, समाजाची गरज असते. समर्थानी तत्कालीन समाजस्थिती सुधारावी

म्हणून काय करायला हवे याचे मार्गदर्शनच जणू प्रस्तुत काव्यातून केले आहे. परकीय सत्तेची आक्रमणे, धर्माविर आघात, शत्रूला साथ देणारे स्वकिय फितूर, पर्याधाने समाजात निर्माण झालेली अंदाधुंदी, स्वार्थी प्रवृत्ती बळावल्यामुळे वतनदारांचे परस्परांतील विद्वेष, त्यांच्या वैरामुळे होणारे जनतेचे हाल, नितीमत्तेची घसरण असे विदारक समाजचित्र यातून दिसून येते. मानवता, सत्य, बंधुत्व, यासारख्या आवश्यक जीवनमूल्यांची इमारत टासळत चालली होती. यालाच हातभार म्हणून की काय निसर्गाचीही अवकृपा झाली होती. दुष्टकाळाच्या सावटामुळे शेतीव्यवस्था बिघडली होती, आणि जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण झाला होता. त्यामुळे आयात वाटली आणि उत्पादन धांबल्यामुळे निर्यात धांबली. याचा परिणाम म्हणून देशाची आर्थिक व्यवस्था बिडबिडी झाली. याचे वर्णन समर्थांच्या " परचक्रनिस्पण " आणि " अस्मानी तुलतानी " या सारख्या स्फुट प्रकरणांतून दिसून येते.

समर्थांच्या वयाची पहिली १२ वर्षे ही जन्म, बालपण यामध्ये गेली. त्यानंतर १३ व्या वर्षी बोहोल्यावस्न पळून गेल्यानंतरची नाशिक-टाकळीची १२ वर्षे तपःश्रय्या, ज्ञानसंपादन आणि पुरश्चरण अशा साधकावस्थेत गेली. त्याचवेळी कल्याणटकांची रचना झाली. त्यानंतर आत्मसाक्षात्काराने सिध्द झालेले समर्थ देशभ्रमंतीसाठी निघाले. भ्रमंती करीत असताना रंजली-गांजली समाजव्यवस्था त्यांनी जवळून पाहिली. समाजातील दुःख, दैन्य, तळागाळांतील लोकांवर, स्त्रियांवर होणारे अनन्वित अत्याचार, इस्लामी सत्तेचा जाच, सक्तीचे धर्मांतर, स्वार्थी वतनदारांचे परस्परांतील संघर्ष, लढाया यामुळे रयतेचे नुकसान होते हे त्यांनी

सुधमपणे टिपले आहे. धार्मिक हेव्रातही अराजकता माजली होती. अधर्माचा फैलाव झाला होता. यवनांनी हिंदुंचा छळ चालवला होता. मंदिरे, मूर्ती यांचा विध्वंस होत होता. जनतेला उघड उघड धार्मिक आचरण करण्यास भय वाटत होते. लोकांच्या स्वाभिमान नष्ट झाला होता. स्वत्व हरपलेल्या या समाजाला जागृती आणण्याचे कार्य करण्याचे समर्थानी ठरवले. लोकांच्या मनातील स्वाभिमानाच्या स्फुल्लिंगावर फुंकर मारून त्यावरील राब झटकून टाकली आणि स्वाभिमानाचा वन्ही चेतविला -

" वन्ही तो चेतवावारे । चेतविताच चेततो ॥ "

अग्नी घोषणा करून निद्रिस्त समाजपुस्थाला जागृती आणण्याचे कार्य केले. रावणाच्या बंदिवासात असलेल्या सीतेची मुक्तता करणे हा राम - रावण युद्धाचा प्रमुख हेतू, परंतु सीतेबरोबर इतर देवांची, त्रैलोक्याची रावणाच्या बंदिवासातून मुक्तता करणे हा त्याचा अंतरिक हेतू होता. त्याप्रमाणे तत्कालीन समाजात माजलेल्या या म्लेंच्छदैत्यांचा नाश कोणीतरी करावा त्यासाठी खंबीर अग्नी राजनेतृत्वाची धुरा कोणतरी आपल्या खांद्यावर घ्यावी अग्नी अंतरिक इच्छा समर्थ " आनंदवनभुवनात " व्यक्त करतात. त्यासाठी त्यांच्यासमोर शिवराय आहेत. ज्याप्रमाणे वानरसेनेने रामाला मदत केली त्याप्रमाणे मावळ्यांनी शिवबाला मदत करावी आणि रामराज्य स्थापन करावे हाच त्यांच्या " आनंदवनभुवना " मागील प्रमुख हेतू आहे. हे उद्दिष्ट प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी त्यांना " पावनीगंगेकाठी " हिंदुस्थानचा भविष्यकाळ दर्शविणारे जे स्वप्न पडले त्याचा दाखला ते देतात, आणि स्वधर्मावर आलेली विघ्ने नाहीशी व्हावीत अग्नी अपेक्षा करतात. -

त्यासाठी ते श्रीरामाचा आदर्श लोकांसमोर ठेवतात. रामोपासना, मास्तीउपासना करण्यास सांगतात. दुर्बल समाज शत्रूला प्रतिकार कसा करू शकणार? म्हणून मास्ती उपासना करून मानसिक आणि शारीरिक बल वाढवण्याचा प्रयत्न करा असे लोकांना सांगतात. आदर्श राजा म्हणून राम आणि आदर्श सेवक म्हणून मास्ती यांची उदाहरणे जनतेसमोर ठेवतात. राजा कसा असावा आणि सेवक कसा असावा याचा आदर्श लोकांसमोर ठेवण्याची कारणे तत्कालीन समाजातच आपल्याला सापडतात. जनतेचे पुत्रवत पालन, रक्षण करणारा न्यायी, बुद्धिमान, कर्तव्यक्ष राजा निर्माष व्हावा, त्याने पृथ्वीवर " रामराज्य " आणावे अशी अपेक्षा समर्थ तत्कालीन राज्यकर्त्यांकडून करतात तर यावनी सत्तेची चाकरी करणारे जे गुर मराठे तरदार होते, ते धनलोभापोटी एका पातझाडीला सोडून दुसऱ्या पातझाडीची चाकरी करीत असत. त्यांच्याठिकाणी स्वामीनिष्ठता शिल्लक राहिली नव्हती. त्यांच्या- साठी मास्तीचा आदर्श सेवक, स्वामीनिष्ठ चाकर अशी प्रतिमा समर्थ उभी करतात. स्वामीची सेवा कशी करावी, आदर्श सेवकधर्म कसा असावा याचीच शिक्षण मास्ती उपासनेतून समर्थाना व्यायची आहे असे वाटते. त्यासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी अकरा मास्तींची स्थापना केली आहे. नुसते शब्दज्ञान सांगण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कृतीशील- तेला ते महत्त्व देतात.

देशभ्रमण करीत असताना अनेकांना उपदेशातून, प्रवचनातून किंवा प्रत्यक्ष दृष्टांतातून सत्यपरिस्थितीची जाणीव करून देतात. वादविवादाने लोकांच्या मनातील अज्ञान दूर करतात. -

समाजात कार्यरत असलेल्या पाबंडावर, टोंगीपणावर कडाडून हल्ला चढवतात. रामजन्मोत्सवा सारखे सार्वजनिक उत्सव साजरे करून लोकांच्या मनातील भय नाहीसे करतात. इस्लामी राजवटीत स्वधर्माचरण करणे कठीण झाले होते. त्यामुळे रामजन्मोत्सव, मास्ती उपासना याव्दारे लोकांच्या मनामध्ये आत्मविश्वास जागृत करतात. " प्रपंच करावा नेटका " असे सांगून प्रपंचासाठी कूट करण्यास लोकांना कृतीशील बनवतात. आपल्याला गोदाकाठी महत्प्रयासाने मिळालेल्या अध्यात्मिक ज्ञानाचा समाजहितासाठी उपयोग करतात. संपूर्णपणे समाजाभिमुख असा त्यांचा वाङ्मयाचा दृष्टिकोण आहे.

" आनंदवनभूषण " या काव्यात तत्कालीन राजकीय, धार्मिक, सामाजिक परिस्थितीचेही आपल्याला दर्शन घडते. त्याचा भावार्थ पुढील प्रकरणात पाहू.

०००००

तब्दीप

१. पेंडसे शं. दा. - "राजगुरु समर्थ रामदास"
- पृ. क्र. ३४६, ३४७
२. पेंडसे शं. दा. - "राजगुरु समर्थ रामदास"
- पृ. क्र. ३५८